

A VILÁG IPARI TERMELÉSÉNEK STRUKTURÁLIS ÁTALAKULÁSA¹

Artner Annamária

tudományos főmunkatárs, MTA Világgazdasági Kutatóintézet

A világ iparát jellemző hosszú távú trendek

A hozzáadott érték az amortizáció, az előmunka és nyereség összege. Növekedése tehát egyaránt utalhat az adott termelés tökéltetésének és/vagy a termelékenységnek, sőt akár a munka intenzitásának növekedésére is. Tükrözheti ezen felül az amortizációs szabályozás változását (az amortizáció ütemének mesterséges felgyorsítását) és az egységnyi munkaerőköltség növekedését is. A hozzáadott érték változása a gazdasági fejlődés mérésének bevett eszköze, és különösen jó szolgálatot tesz a GDP szerkezetének vizsgálatakor. Ezért korlátai ellenére, és mert az UNIDO iparstatisztikája is erre épül, alább ezzel a mutatóval dolgozunk.

Az ipar térvesztése?

Az ipar térvesztését a világ GDP-jének vizsgálata nem támasztja alá. 1980-ban a feldolgozóipari hozzáadott érték (MVA) lényegében ugyanannyival (23,1 %-kal) részesedett a teljes termelés hozzáadott értékéből (a GDP-ből), mint 17 évvel később (1997 =

22,9 %). Figyelembe véve, hogy a globalizáció korát éljük, ami a tőke nemzetközi tevékenységének kiterjedését és kiterjedését jelenti, ez az adat cáfolja az ipar összgazdasági szerepének csökkenéséről szóló paradigmát.

A feldolgozóipari hozzáadott érték GDP-beli arányára vonatkozó statisztikai adatok azt mutatják, a fejlett világban végbemenő, még csak nem is nagyon jelentős és korántsem általános *aránycsökkenést* (pl. az USA vagy Japán esetében megfigyelhető aránynövekedést) kompenzálja a fejlődő országok körében megvalósuló *növekedés*. A fejlett gazdaságokban tehát azért csökken a feldolgozóipar részaránya, mert a fejlődő országok iparosítási erőfeszítéseinek eredményeképpen egyes regionális és strukturális piaci szegmenseket átvettek a fejlett országoktól, továbbá mert utóbbiak a termelést mindinkább kitelepítik a fejlődő országokba. *Tehát nem hagynak fel vele, csak kedvezőbb beruházási feltételek közé helyezik.*

A szolgáltatások gazdasági szerepének túlbecsülésére utal az *amerikai ipar* hosszú távú előrejelzésével foglalkozó WEFA cég scenáriója is. Eszerint a növekedés dinamikáját még mindig a csúcstechnológiai iparok hordozzák. Így a leggyorsabban a számítógépek és hivatali felszerelések, az elektronikai alkatrészek, a hírközlési berendezések gyártása, az általános, a speciális és a fém megmunkáló gépek, végül a repülőgépek és alkatrészeik gyártása fog nőni az 1997 és 2007 közötti periódusban.

¹ A cikk alapjául *A magyar gazdaság világgazdasági környezetét középtávon meghatározó tényezők* című GM 2347 sz. kutatási projekt számára 2000 novemberében készült háttér tanulmány szolgált. Ez értelem szerűen 1999-es legfrissebb adatokkal dolgozhatott. Mivel az adatok frissítésétől nem várható a dolgozatban tárgyalt hosszú távú trendek cáfolata, az egy-két évvel fiatalabb statisztikák beemelésétől – különös tekintettel az ehhez szükséges munka időigényességére – eltekintettünk.

Hová áramlik a működő tőke?

Ami a relációkat illeti, 1988 és 1997 között az EU, az USA és Japán (*a Triád*) együttes, külföldön befektetett tőkeállománya², 2,4-szeresére, egymás közti működőtőke-áramlásuk viszont csak 2,2-szeresére nőtt. Tehát a Triád teljes működőtőke-kivitelében ön-maga súlya 39 %-ról 35 %-ra csökkent. *A fejlett országok beruházás-kitelepítésében tehát a fejlett országok mint célterületek szerepe az elmúlt évtizedben csökkent.*

A világ éves tőkeáramlásának szektor-szerkezetét vizsgálva szembevetendő a primer szektor arányának csökkenése és a tercier szektor növekedése. A szekunder szektor, vagyis a feldolgozóipar mindössze 2 százalékpontot veszített súlyából (44 % vs. 42 %).³ *Az állománymutatókban azonban az ipar térvészése még (?) nem tükröződik.* 1988-ban és 1997-ben is 42 %-ot hasított ki a világ működőtőke-állományából. A szolgáltatások arányának növekedése a primer szektor és a meg nem határozott profilú (*unspecified*) befektetések rovására nőtt. Legszembetűnőbb az ugrás az *üzleti szolgáltatások* arányában.

A fejlett országok külföldön befektetett működőtőke-állományában a feldolgozóipar részesedése 40 %-ról 34 %-ra csökkent. Nőtt viszont az étel-, az ital- és a dohányipar, az alapfémek, a rádió, a tévé és a kommunikációs berendezések és „egyéb” feldolgozott termékek részesedése. Minden negyedik dollár, ami a szolgáltatásokban van lekötve, a pénzügyekkel kapcsolatos.

² Befektetések egymás piacán és azokban az országokban, ahol befektetések dominánsak. UN-definíció. Ld. World Investment Report 1999, 22. old.

³ Léteznek meghatározatlan szektorú (*unspecified*) befektetések is. Ezek aránya 1988 és 1997 között 8,4 %-ról 5,8 %-ra csökkent.

A feldolgozóipar dinamikája országcsoportonként

A világ feldolgozóipari hozzáadott értéke (MVA) 1980-90 között évi átlagban 3,1 %-kal, az ipari országokban (ebbe a statisztika szerint beletartoznak a volt szocialista országok is) 2,8 %-kal, a volt szocialista országokban 2,6 %-kal nőtt. 1990 után ez utóbbiak helyzete drasztikusan romlott. Míg 1990-97 között a világon évi 2,4 %-kal, a fejlett ipari országokban pedig évi 1,3 %-kal nőtt az MVA, addig Kelet-Európában és a volt Szovjetunióban évente átlagosan 6,2 %-kal csökkent. Ennek következménye, hogy az 1995-ben megindult növekedés ellenére e régióban a feldolgozóipari hozzáadott érték teljes és egy főre jutó értéke 1997-ben még mindig csak az 1990-es szint kétharmada volt. Ezzel rosszabb a teljesítménye, mint a legszegényebb afrikai országoké.⁴

1997-ben a világ egy főre jutó feldolgozóipari hozzáadott értéke 1007 USD volt, a fejlett ipari országok átlaga ennek 3,5-szerese, a fejlődő országoké 29 %-a, a volt szocialista országoké 65 %-a volt. 1997-re a tárgyalat országok/országcsoportok közül csak az USA, Japán és a – NIE-k jóvoltából – a fejlődő országok értéke nőtt. Az UNIDO statisztikájából az is jól kivehető, hogy egyrészt *az egy főre jutó feldolgozóipari hozzáadott értékben jelentős polarizációs trendnek vagyunk tanúi, másrészt a volt szocialista országok térvészése páratlan negatív rekord.*

A fejlett országok részesedése a feldolgozóipar legtöbb ágazatának hozzáadott értékéből 1980 és 1997 között *néhány százalékponttal csökkent a fejlődő országok javára.* Ezeknek az ágazatoknak a vezető termelői, ha csökkenő mértékben is, változatlanul a fejlett országok (USA, Japán, Olaszország, NSZK, Franciaország) E kérdéskört még alaposabban is körüljárjuk.

⁴ International Yearbook of Industrial Statistics 2000, UNIDO

*A feldolgozóipar ágazati trendjei
a hozzáadott érték alapján*

*Szerkezet*⁵

A feldolgozóiparon belül mind a fejlett, mind a fejlődő országok összesített csoportjára jellemző, általános tendencia az 1980-as és 90-es években *az élelmiszer-, a textil-, a ruha-, a cipő-, a bőr-, és faipari teljes vertikum, a fémtermékek, valamint a professzionális felszerelések arányának csökkenése* a teljes feldolgozóipari hozzáadott értéken belül. Éppígy mindkét országcsoportra jellemző a *papír- és nyomdaipari, az ipari és egyéb vegyi termékek, valamint az elektromos gépek arányának növekedése*.

A többi ágazatban azonban *ellentétes tendenciák* rajzolódnak ki a két nagy országcsoportban. *Az olajfinomítás és az olajtermékek, a porcelán, a kerámia, az üveg, a nem fémes ásványok, a vas és az acél, valamint egyéb fémek és fémtermékek a fejlett országok feldolgozóiparában visszazorulóban vannak, a fejlődökében viszont növelik vagy stabilan tartják az arányukat.* Észak-Amerika (gyakorlatilag az USA) dominálja a fejlett országok *közlekedési eszközgyártását*. Ez az ágazat a 90-es évekig a *fejlett országok* súlynővelő ágazatai közé tartozott, a 90-es években viszont (alapvetően az USA vállalatainak megváltozott stratégiája miatt) éppen *csökken a részesedése*. A fejlődök esetében pont fordított a helyzet. Ott a közlekedési eszközgyártás MVA-beli részaránya a 90-es évekig csökkent, azóta viszont *nő*. Igaz, ez a változás sem általánosan érinti a csoport tagjait: inkább a fejlettebbek (NIC, második generációs NIC, Kína) tendenciái tükröződnek az átlagban.

Markánsan jelzi a *fejlett országok technológiai fölényét a számítógépeket tartal-*

mazó „nem elektromos gépek” ágazat arányának folyamatos, s a 90-es években különösen gyors emelkedése, amit a fejlődő országokban (a második generációs NIC-eket kivéve) ezen ágazat arányának csökkenése kísér. A fejlett országok tendenciáit ez esetben is Észak-Amerika (az USA) határozza meg.

Dinamika

A International Yearbook of Industrial Statistics 2000, hozzáadott-értékeinek alapján két periódust: az 1980–1990-es és az 1990–1997-es időszakot hasonlítottuk össze.

A fejlett ipari országok (a „Nyugat”) esetében a feldolgozóipari MVA növekedésének üteme a 80-as évek értékeiről a 90-es években kevesebb, mint a felére (1,3 %-ra) esett, tehát jobban, mint a világgátlag. A csökkenés általános tendencia volt az ágazatok sorában, kivétel az *olajipar* (olajfinomítás, olaj- és széntermékek), a *vas-, acél- és fémipar*, valamint a *gépgyártás*. Ez utóbbiak esetében az MVA növekedési üteme nőtt, s legnagyobb a *modern elektronikus és kommunikációs technológiákat magában foglaló gépiparban* volt. Az elektromos gépek iparának hozzáadott értéke évi átlagban 6,8 %-kal, a nem elektromos gépeké 5,3 %-kal nőtt 1990 és 1997 között. Ezt az ütemet egyetlen iparág sem érte el még a 80-as években sem.

A fejlett, valamint a volt szocialista országokkal ellentétben a *fejlődök* MVA-ja 1990 és 1997 között gyorsuló ütemben, évi 7 %-kal nőtt. *Szinte minden iparág hozzáadott értéke a 80-as évekre jellemzőnél gyorsabb ütemben gyarapodott, kivéve a textil-, a ruha-, a bőr-, a cipőipart, a gumi- és műanyagipart, ahol az ütem csökkent.* Érdekes, és talán nem is eléggé köztudott azonban, hogy az MVA növekedési ütemei alapján *a fejlődő országok eléggé vegyes csoportjának ipari modernizációját nem az újonnan iparosodó országok (a NIC-ek), hanem azok második generációja hordozza: itt a*

⁵ Az alábbi elemzés az International Yearbook of Industrial Statistics 2000, UNIDO, 57-60. oldalán található táblázaton alapul.

hozzáadott érték átlagos növekedési üteme a 90-es években az olajipar kivételével minden ágazatban a legnagyobb volt a tárgyalt országcsoportok közül (beleértve a fejlett ipari országokat is). Sőt, míg a a NIC-ek gépipari hozzáadott értékének növekedési üteme csökkent a 80-as évekhez képest, addig a második generációs NIC-ekben ez az ágazat is gyorsuló növekedést mutat, s rátája messze megelőzi még a Nyugatét is. Markánsan jelentkezik az MVA-k vizsgálatakor a közlekedési eszközök gyártásának földrajzi áthelyeződése. Míg a fejlett ipari országok e szektorában a hozzáadott érték növekedése jelentősen visszaesett (a 90-es években lényegében stagnált), addig a fejlődő országokban (a NIC-ek mindkét generációjában) magas szintről további gyorsulást lehet megfigyelni.

Az a 25 feldolgozóipari termék, amelynek világforgalma a legdinamikusabban nőtt 1980 óta, stabilan a világereszkedelem 8,5-8,8 %-át adja. Vezetőik egyértelműen a *mikroelektronikai és az elektronikai termékek*.⁶

Országcsoportok versenye

Kérdés, vajon a globalizációval, a fejlett országok növekvő működőtőke-exportjával, a transznacionális hálózat terjedésével és – már ahol – a saját fejlesztési törekvések eredményeként visszaszorul-e a centrumországok világ gazdasági súlya a fejlődők előnyére.

1980 és 1997 között a fejlődő országok 8 százalékponttal (14,4 %-ról 22,4 %-re) növelték részesedésüket a világ feldolgozóipari hozzáadott értékéből, az ipari országok pedig értelemszerűen ugyanennyit veszítettek a súlyukból. Érdemes részletesebben is elemezni az adatokat. Ha csak a legfejlettebb ipari országokat (EU, Japán, Észak-Amerika) tekintjük, az MVA visszaesése már jóval kisebb (1,6 százalékpont). Sőt, Észak-Amerika a 90-es években kifejezetten nö-

velte részesedését. Kelet-Európa és a volt Szovjetunió a rendszerváltás után 5,8 százalékpontot veszített súlyából, ami egyben azt is jelenti, hogy ez a súly csaknem a harmadára csökkent.

A fejlődő országok szinte minden ágazatban növelték részesedésüket a világ feldolgozóipari hozzáadott értékéből. Egyetlen kivétellel, de az igen lényeges: a nem elektromos gépek csoportja, amely magában foglalja a számítógépipart. Az arány itteni csökkenése éppen a NIC-ek részarányának csökkenéséből adódik.

Az ágazatok többségében a 90-es években dinamikusabban nőtt a fejlődők részaránya, mint a 80-as években. Sőt, a 90-es évek nem egy esetben a 80-as évek csökkenő tendenciáját fordították meg. Ez áll fenn az egyéb vegyi anyagok, a műanyagok, a számítógépeket is magukban foglaló nem elektromos gépek és a közlekedési eszközök esetében is.

Az előbbivel *ellentétes tendencia* érvényesült, azaz a 90-es években a 80-as évekénél kisebb (nem nagyobb) százalékpontos növekedés tapasztalható a fejlődő országok részesedésében a *faipar* és az *elektromos gépek* esetében.

A fejlődő országok csoportjainak eltérő feldolgozóipari fejlődése tükröződik abban, hogy míg a NIC-ek részaránya a 90-es években a ruha-, cipő- és faipari, valamint a nem elektromos gépgyártás hozzáadott értékében csökken, addig a többi fejlődő ország (Kína és a második generációs NIC-ek jövöltából) minden ágazatban, így ezekben is növelte részarányát.

Az ipari (beleértve a volt szocialista) országok részesedése a világ ágazatokra bontott feldolgozóipari hozzáadott értékéből szintén jelentősen eltér a két évtizedben. E két évtized határán ráadásul világtörténelmi változás zajlott le: felbomlottak a szocialistának nevezett rendszerek, ennek nyomán drasztikusan visszaesett ipari termelésük,

⁶ World Investment Report 2000, 442. old.

valamint a világ feldolgozóipari hozzáadott értékében addig elért súlyuk. Ettől valószínűleg nem független, hogy az EU, Japán és Észak-Amerika által képviselt tőkés centrumországok feldolgozóipari ágazatai a 90-es években a legtöbb esetben jobb teljesítményt nyújtottak, mint a 80-as évtizedben. A részletes elemzést itt mellőzve csak annyit mondunk el, hogy a 80-as évek csökkenésével szemben a fejlett országok súlya az egyes ágazatok hozzáadott értékében nőtt vagy kevésbé csökkent, mint a 80-as években. Azaz térvésztesük megállt, esetenként meg is fordult. Csak néhány esetben mondható el, hogy a 90-es években a centrumországok MVA-pozíciója a 80-as évekéhez képest nem javult.

Összefoglalóan: míg a 80-as években a centrumországok 24 vizsgált feldolgozóipari ágazat közül 16-ban szenvedtek el arányvesztést, addig a 90-es években csak 10 esetben mondható el ugyanez. *A trendek megfordulása vagy módosulása* (ütemváltás) a 90-es években azt eredményezte, hogy a vizsgált időszak egészében, vagyis 1980 és 1997 között *a világ legfejlettebb országainak súlya 13 ágazatban növekedett.*

Ha a 90-es évek tendenciáit a mára és a jövőre vonatkozóan meghatározónak vesszük, akkor kitűnik, hogy *a tőkés centrum az utóbbi években javította feldolgozóipari pozícióját.* Csak az *ital-, a dohányipar, az egyéb vegyi anyagok, az olaj- és széntermékek, a kerámia és a porcelán, az üveg, egyéb ásványi anyagok, a vas és az acél, a fémtermékek, valamint a közlekedési eszközök* hozzáadott értékében szorul hátrébb a korábbiakhoz képest. A részesedése azonban még így is csak a dohányiparban kisebb 60%-nál, az ital-, az olaj- és széntermékek, a kerámia és a porcelán, egyéb ásványi termékek, a vas és az acél esetében van 60-70% között, a többi esetben meghaladja a 75%-ot.

Koncentráció és nemzetköziesedés

Az International Yearbook of Industrial Statistics arról is közöl adatokat, hogy az egyes ágazatokban melyik 15 ország foglalja el a vezető pozíciót a világ MVA-jából való részesedés alapján. Ezekből kitűnik, hogy *az ipari hozzáadott érték előállításának országok szerinti koncentrációja általában csökkenő.*

Ha viszont *csak a 6 legfejlettebb ország* össztermelését tekintjük, *már 4 esetben tapasztalunk koncentráció-növekedést.* Nevezetesen *a ruha-, a cipőipar, valamint az elektromos és nem elektromos gépgyártás* esetében. Ez utóbbi kettőnél az arány növekedése azonban egy országnak, az USA-nak köszönhető.

A fejlődők körében az első 15 ország részesedése csak az élelmiszer-, a papír-, a vas- és acéliparban, valamint a gumiiparban nem csökkent (az első három ágazatban valamelyest nőtt).

A technológiák érésével a termelés mindinkább a kevésbé fejlett országok, régiók felé tolódik el, illetve a fejlett országok vállalatai a termelést, annak költség-hordozó fázisait oda telepítik ki. Mindez egyáltalán nem jelenti a termelés koncentrációjának csökkenését. *Minden egyéb, a transznacionális vállalatokat érintő adat arra utal, hogy a termelés koncentrációja rohamosan nő.* Csakhogy éppen a globalizáció kiteljesedése, vagyis a vállalatok tevékenységének nemzetköziesedése miatt *a termelés nemzeti és vállalati koncentrációja a statisztikákban egyre inkább elválik egymástól.* (Ti. a termelés a telephelyek számának növekedésével egyre több ország között oszlik meg akkor is, ha egyre kevesebb vállalat kezében koncentrálódik.)

A World Investment Reportban közölt legnagyobb TNC-kre vonatkozó 1997-es adatokra támaszkodó részletes elemzés⁷

⁷ Artner (2000/b)

alapján – figyelembe véve annak korlátait is – az szűrhető le, hogy az ágazatok közül az *elektromos gépgyártás*, a tág értelemben vett *vegyipar* (beleértve a gyógyszeripart, a kozmetikai ipart és kapcsolódó ágazataikat), valamint az *élelmiszer*-, az *ital*- és a *dohányipar* globalizációja a legnagyobb. Ezek az ágazatok a 90-es években végig vagy legalább egy-egy időszakban a feldolgozóiparon belül a *nemzetközi fúziók és felvásárlások értékét tekintve az elsők között voltak*. Bízvást mondhatjuk, hogy ezekben az ágazatokban viszonylag előrehaladott a tőkekoncentráció és a transznacionalizáció.

Fentebb láttuk, hogy a tőkés centrumországok (EU, Japán, Észak-Amerika) háttérbe szorultak az italok, a dohány, az egyéb vegyi anyagok, az olaj- és széntermékek, a kerámia és a porcelán, az üveg, az egyéb ásványi anyagok, a vas és az acél, a fémtermékek, valamint a közlekedési eszközök hozzáadott értékében. Az imént pedig azt láttuk, hogy ezek közül az ital-, a dohány- és a vegyipar a globalizáció éllovasa. Bár az adatok távolról sem elegendőek ahhoz, hogy bizonyító erejűek legyenek, egy hipotézis megfogalmazását azért lehetővé tesszük. Eszerint *azok az ágazatok vagy egy részük, amelyekben a fejlett országok a határaikon belül előállított hozzáadott érték alapján a világ feldolgozóipari hozzáadott értékéből csökkenő részesedést mutatnak, a transznacionális vállalatok révén növekvő mértékben külföldre települnek*. A termelés végső soron továbbra is a fejlett országok (vállalatai) kezében összpontosul, a fejlett országok térvészése tehát ez esetben látszólagos, csupán a statisztikai számbavétel hiányosságait tükrözi.

A profitráta alakulása

A fejlett országokban az automatizációval nő a hozzáadott érték, de úgy, hogy ezen belül mind kisebb az újérték. Ez pedig *ceteris paribus* azzal jár, hogy hosszú távon és tendenciálisan (tehát ingadozásokkal) csökken a

nyereségesség, az egységnyi leköötött tőkére jutó profit. Ez alapvetően befolyásolja a termelés megkezdését/folytatását. A profitráta hosszú távú alakulásával a közgazdasági munkák manapság ritkán foglalkoznak. Holott az a termelés, így az annak alárendelt emberek jövőjére nézve alapvető kérdés. Ezért mi alább ezt a kérdést járjuk körbe az USA esetében. Azért csak az USA esetében, mert egyrészt a profit alakulására vonatkozóan nincsenek nemzetközi aggregációjú adatok, másrészt azért, mert az USA a világgazdaság leg-erősebb, leginkább meghatározó gazdasága, a világgazdaság konjunktúrájának jelenleg is meghatározó ágense.

A Survey of Current Business rendszeresen közli az USA iparában realizált vállalati profit nagyságát, valamint az értékesítéshez (költség+profit) viszonyított arányát. Igaz, ez a mutató nem a legjobb a profitráta, vagyis a tőke jövedelmezőségének mérésére, mert azonos árbevétel eltérő technológiai szinten és különböző ágazatokban nem egyforma tőkebefektetést igényel. A profit rátáját helyesen a leköötött tőkére vetített hozammal mérhetjük. Mindazonáltal a nemzetgazdasági szintű profit/árbevétel arány *hosszú távú alakulása* utal a profit rátájának alakulására is. A két arány ugyanis csak akkor változhat ellentétesen, ha a növekvő árbevételhez csökkenő arányú tőkebefektetés járul (vagy fordítva), ami a technikai fejlődés hosszú távú törvényszerűségeinek és az áralakulás tendenciáinak ismeretében kizárható alternatíva.

A Survey of Current Business szerint⁸ tehát az amerikai vállalatok eladásokhoz viszonyított *adózás utáni* profitja 1959 és 1991–93 között nagy ingadozásokkal 8-ról 6%-ra csökkent, ezt követően ismét megugrott, így 1999-ben az 1959-es szinten állt. Az adózás előtti *profit* (amely a termelés közvetlen jövedelmezőségére utal) azonban 1959 és 1993 között 16-ról 8%-ra, azaz a felére (!) esett,

⁸ Az alábbi elemzés a Survey of Current Business különböző (1996-2000-es) számaira épül.

majd ezt követően is csak 12 % körüli szintre nőtt 1999-ig. Vagyis a ténylegesen felhasználható profit rátája csak azért nem csökkent, mert időközben a *tőkejövedelem adója egyre csökkent.* Más szóval: *a profitráta csökkenését az állami adópolitika változtatta stagnálássá.*

Az USA teljes profitja 1991-ben folyóáron 382,5 milliárd dollár volt. Ebből otthon keletkezett 82 %, külföldről származott 18 %. 1999-re az összes profit 2,3-szeresére nőtt, s ennek 12,3 %-a származott külföldről. (A profit tömegének növekedése különösen 1992 után gyorsult fel.) *Az, hogy az USA-ban elszámolt, de külföldről származó profit aránya csökken, az amerikai vállalatok nemzetköziesedésének növekedésére utal.* Arra, hogy különböző okok miatt növekvő mértékben külföldön tartják profitjukat (kedvező újrafektetési lehetőségek, kedvező adózás).

A 90-es években az ipar háttérbe szorult a profit előállításában. 1991-ben az amerikai vállalatok otthon realizált profitja 30 %-ban származott a feldolgozóiparból, 1998-ban viszont már csak 24 %-ban. Ha a bruttó profitot viszonyítjuk az ágazati GDP-hez, azt kapjuk, hogy míg az iparban ez az arány 1992 és 1998 között 5,3 %-ról 7 %-ra nőtt, addig a szolgáltatásokban (pénzügyi és nem pénzügyi szolgáltatások) 10 %-ról 16,3 %-ra emelkedett. *A szolgáltatásokban működtetett tőke tehát nemcsak jobban jövedelmez, de a jövedelmezősége jobban is nő az ipari tőkéénél.* Ennek oka kézenfekvő: a szolgáltatások kevésbé tőke-, és sokkal inkább munkaigényesek, mint az ipar, s mivel a tőke csak munkával gyarapíthatja értékét, természetes (és a technikai fejlődés hatásával ellentétes), hogy nagyobb profit realizálását teszi lehetővé.

E tendenciák kielégítő magyarázatához azonban az USA gazdaságának, így mindekenélőtt munkaerőpiacának további vizsgálata szükséges. Ezt utóbbi területre vetünk egy pillantást az alábbi fejezetben.

MUNKAERŐPIACOK

Az amerikai munkaerőpiac helyzete

Az USA-ban 1992 és 1999 között a nem mezőgazdasági üzleti szektorokban az összes foglalkoztatott egy órájára jutó kibocsátás 13,4 %-kal, az órabér 25,4 %-kal, de az egységnyi munkaerőköltség csak 10,6 %-kal nőtt. Az órabér és az egységnyi munkaerőköltség növekedése közti nagy eltérést több tényező magyarázhatja, a termelékenység emelkedésétől kezdve az egyéb bérterhek csökkenésén át az intenzívebb munkáig, túlmunkáig. Lássunk ezek közül néhányat!

A foglalkoztatottak kompenzációja 1992 és 1999 között a GDP 73,6 %-áról 70,1 %-ra csökkent. Ezen belül 81,5 %-ról 83,9 %-ra nőtt a bérek részesedése, tehát *az egyéb kompenzációk aránya csökkent.* A munkáltatók folyóáron mindössze 600 millió dollárral fizettek többet a társadalombiztosítási alapokba 1999-ben, mint 7 évvel korábban. Ez azt jelenti, hogy arányaiban jelentősen csökkent a munkáltatók hozzájárulása a munkavállalók nyugdíjbiztosításához. Eközben *a profit adóterhe is mérséklődött* (35,6 %-ról 30,4 %-ra). *A személyi jövedelmeket a társadalombiztosítási és egyéb befizetések az 1992-es 12,3 % helyett 1999-ben 14,8 %-kal terhelték. Miközben tehát a profit terhei (társadalombiztosítás, adó) csökkentek, addig a személyi jövedelmek (ezek 60 %-ban bérek) terhei nőttek.*

A fogyasztói árindex és a foglalkoztatottak összkompenzációjának növekedése alapján megállapítható, hogy 1992 és 1999 között összesen is *csak alig másfél százalékkal nőtt az összes munkavállalónak kifizetett javadalmazás reálértéke.* A GDP deflátor és a profit alakulásából viszont kiderül, hogy *a bruttó profit reálértékben több mint 50, a nettó profit pedig több mint 55 %-kal nőtt 7 év alatt.*

Ha a bruttó profitot viszonyítjuk az alkalmazottaknak juttatott összes munkáltatói

kifizetéshez (bér+társadalombiztosítási hozzájárulás) azt kapjuk, hogy ez az arány 1992-ről 1999-re 45 %-kal (11 %-ról 16 %-ra) nőtt. A bruttó profit aránya a bérekhez és fizetésekhez hasonló ütemben (13,5 %-ról 19,5 %-ra) emelkedett. Még jobban nőtt a nettó (adózás utáni) profit aránya a teljes munkaterhekhez, és (csak) a bérekhez és fizetésekhez képest (ez utóbbinak 13,2 %-át tette ki 1999-ben). Akárhogy is nézzük tehát, az értéktöbbletráta, vagyis a profit/bér arány, (amit az eufemizmusra nemigen hajló Marx óta a kizsákmányolás fokmérőjeként használnak) emelkedett. Mindez azt jelenti, hogy *az amerikai társadalom tőkével bíró tagjainak jövedelme az e tőkét „mozgásba hozó” tagjaival szemben az amerikai csoda legutóbbi éveiben számottevően emelkedett.*

A fenti, korántsem teljes körű áttekintésből is látható, hogy *az amerikai „csoda” a növekvő értéktöbbletrátán (tehát a növekvő kizsákmányoláson), a bérek és járulékaik csökkenő egységnyi reálértékén és a profit csökkenő terhein alapul.*

A munkaerőpiacok szabályozása

A tőke világgazdasági triumfálása rosszat tett/tesz a munkavállalóknak: szerte a világon visszavesznek a már kivívott jogokból, hogy az egységnyi tőkére jutó élőmunka arányának növelése, s egyben az egységnyi termelésre eső munkaerő költségének csökkentése révén növeljék a profitot. Ez azzal jár, hogy mind több munkát sajtolnak ki a munkavállalókból, akik gyakran még örülnek is, hogy egyáltalán van munkájuk.

A munkaerőpiaci, pontosabban munkavállalási és -végzési feltételek romlásáról van szó. Ezt minden országban meg kell lépni, ahol a magántőke, ezen belül különösen a nemzetközi nagytőke befektetéseitől várják, várhatják (mert vele szembeni alternatívát nem ismernek el) a gazdasági növekedést – vagyis a kapitalizmusban. Ennek egyik példája

Görögország, ahol a kormányok a 90-es évek közepe óta lázas igyekezettel készültek az EMU-ba, s az ehhez szükséges feltételek teljesítéséhez elengedhetetlen a toke-megtérülés javítása, ezen belül mindennek előtt a munkaerőpiac „reformja”.

*Görögország példája*⁹

A szóban forgó reformok összességükben a görög munkavállalók mozgásterének csökkenésével, a munkaadó tőketulajdonosoknak kedvező szabályok bevezetésével jártak. Mivel a globalizáció lényege a perifériák és félperifériák centrumhoz kapcsolása, és ez csak a beruházási feltételek (profitlehetőségek) javításával lehetséges, a görög munkaerőpiac szabályozásának változásai jól példázzák, mit is jelent a globalizáció a munkajövedelemből élők számára.

A szociális partnerekkel való egyeztetés után új munkatörvénykönyvet, s ennek alapján reformcsomagot fogadtak el, amely az OECD ajánlásainak vonalába vág. Lényege:

1. *A bérnövekedés korlátozása.* Az egy főre jutó reálbér 1998 és 2001 között évi 1,5-2,5 %-ot emelkedett. Ez, a javuló termelékenységgel együtt az egységnyi munkaerőköltségek reálértékének csökkenésében realizálódott: ez 1998-ban még 1,2 %-kal emelkedett, az ezt követő 3 évben azonban összesen *3,7 %-kal csökkent.* Megjegyzendő, hogy a 90-es években a munkaerő költsége csak 1995-ben, 1997-ben és 1998-ban nőtt valamelyest, a többi évben csökkent.¹⁰

2. *A munkaerőpiac „flexibilitásának”, magyaráz a munkavállalók kiszolgáltatottságának növelése.* Ide tartozik *a lehetséges munkaórák számának növelése, amellyel a munkaadót terhelő túlóraköltségek csökkennek.* Az új törvény szerint az alkalmazott akár napi 10 órán át is dolgoztatható, akár 4 nap egymás után (a heti óraszám elérheti a

⁹ Ld. bővebben Artner (2000/a)

¹⁰ European Economy No 72, 2001 Review, 324-325. old.

48-at), 6 hónapon át normál bérezéssel. A plusz órákat a csak a következő 6 hónapban kell visszaadni a dolgozóknak. További módosítás volt a *részmunka alkalmazási körének kiszélesítése mind a köz-, mind a magánszférában*. A nagy munkanélküliséggel sújtott területeken lehetőséget teremtettek *regionális* (az ágazati, vállalati kollektív szerződésektől eltérő) *munkaszerződések kötésére, amely megengedi a nemzeti béregyezményben meghatározott minimálbéren való alkalmazást*.

Mindez azonban az OECD szerint még mindig nem ad elegendő rugalmasságot a görög munkaerőpiacnak. 1998-as ajánlásai szerint¹¹ például *oldani kell a családfelek foglalkoztatásának védelmét*, hogy a nők és a fiatalok nagyobb mértékben vállalhassanak munkát. Ugyanezért sérelmezték, hogy alacsony a munkaerőpiaci forgalom, vagyis az elbocsátott munkások száma, s így nagy a munkatapasztalattal egyáltalán nem bírók vagy régóta munka nélkül lévők aránya.

Az OECD ajánlásainak sorába tartozott továbbá a *kezdő bérek csökkentése*, a törvényesen megállapított „*általános*” *minimálbér alatti foglalkoztatás*, a társadalombiztosítási járulék (35 %) csökkentése, a *munkát vállaló nyugdíjasok nyugdíjának csökkentése*.

Tudni kell, hogy a bőkezűnek mondott görög nyugdíjrendszer csak a kisebbség számára valóság. A nyugdíjak többsége igen alacsony az OECD által szintén magasnak talált bérekhez viszonyítva. Csak kevesek járandósága magas.

Magyarország példája

Magyarországon, a szocializmusnak nevezett rendszer maradványként – a térség más országaihoz hasonlóan – a törvény számos rendelkezéssel védte a munkavállalók érdekeit. A rendszerváltás azonban nem hagyott alter-

natívát a globalizáció hatásaival szemben, s nem is ésszerűtlenül a *menekülés előre* elvet, a globalizációs folyamatokhoz való aktív alkalmazkodást tolta előtérbe. Ez gyakorlatban az EU-ba igyekvéssel magyarázható liberalizációt, deregulációt jelentette, jelenti. E folyamatnak éppúgy része a munkáltatók érdekeit szem előtt tartó munkaerőpiaci reform, mint Görögországban vagy bármely más, hasonló utat járó országban.

A rendszerváltás óta Magyarországon többször is módosították a munka törvénykönyvét, 1999-ben például tízszer. A jogászok szerint e módosítások túlnyomó többsége a munkavállalók hátrányára történt. Az 1989 előttivel ellentétben a kormány a munkavállalók érdekeit ért sérelmek miatt több oldalról (szakszervezetek, ellenzék, szociális partnerek) érkező *tiltakozás ellenére* az eredeti javaslatokat vitte a parlament elé, amely a változtatásokat a kormánykoalíció többségi erejére támaszkodva 1999 augusztusában meg is szavazta. Mivel a kormány, illetve a parlament összetétele a szabad és demokratikus választások eredményeként a nép akaratát tükrözi, levonhatjuk a következtetést, hogy a munka törvénykönyvének szigorítását maguk a munkavállalók akarták.

De miben is álltak ezek a változtatások?¹² Az éves szabadság korlátozásában, a munkavállaló kilépésének nehezítésében, a dolgozók leltárfelelősségének szigorításában, a betegszabadság korlátozásában, a szakszervezetek gyengítésében stb.

A munka törvénykönyvének módosítása ezt követően az EU-ra való hivatkozással („*jogharmozás*”) tovább folyt. Jogi szakértők szerint azonban az EU irányelvei a dolgozók munkahelyi védelméről szólnak, minimumkövetelményeket állítanak föl, így a magyar munkavállalók jogainak csorbításához az EU nem lehet hivatkozási alap.¹³

¹² Ld bővebben Török (1999)

¹³ A további módosításokról ld. Szöke (2000) és Török (2000)

¹¹ OECD (1998) 73. old.

Összefoglalás

A fejlett országok a kapitalizmus törvényszerűségének megfelelően továbbra is monopolizálják a csúcstechnológiákat, ez napjainkban a nem elektromos gépek gyártásában való fölényükben nyilvánul meg. A fejlődő országok ipari szerepének növekedése csak kisebb, és a technológia fejlődésére nézve nem meghatározó részben ment a legfejlettebb centrumországok rovására. A fejlődők statisztikai súlyának növekedése leginkább a volt szocialista országok térszerzésének, valamint a helybeli követő jellegű iparfejlődési útnak és a transznacionális vállalatok nemzetközi tevékenységének (a beszállítói hálózat és termelés kitelepítése oda, ahol az erkölcsileg kopott tőkék az alacsony munka-, adó és egyéb költségek jóvoltából még gyümölcsöznek) következménye.

Sem a követő jellegű „saját” iparosítás, sem a transznacionális tőke tevékenysége nem új jelenség, hanem a piacgazdasághoz már a globalizáció kora előtt is elválaszthatatlanul hozzá tartozó összefüggésnek a folyománya. Annak, hogy az olyan világgazdaság, amelyben a termelőerőket elszigetelten, parciális töredezettségben működtetik, eleve *hierarchikus*: működését és azt, hogy melyik ország hol foglal benne helyet, a hierarchia csúcsán állók határozzák meg. Minél jobban kiteljesedik a rendszer, annál zártabbak a kasztyók, annál inkább csökken – az amúgy is korlátozott – lehetőség a pozícióváltozást hozó felemelkedésre. A pusztá empirizmus is ezt bizonyítja, hiszen ha nem így van, akkor mi magyarázza, hogy immár több mint egy évszázada alig, fél évszázada pedig egyáltalán nem változott az elit összetétele. 1980 és 1998 között a fejlett (Triád) és

fejlődő országok egy főre jutó GDP-jének aránya 18-szorosról 21-szeresre nőtt.¹⁴

A technológia fejlődésével a gépesítettség növekedésével jár a profit lekötött tőkére, a termelésre vetített arányának hosszú távú – ingadozásokkal tarkított –, tendencia jellegű esése. Ezt csalhatatlanul bizonyítják az USA adatai. A profitráta esését az egységnyi munkaerőköltség csökkentésével (a bérek leszorításával, a munka intenzifikálásával, fizetetlen túlmunkával stb.) lehet egy ideig ellensúlyozni. Ez magyarázza a termelés kitelepítését az olcsó bérű országokba, illetve a fejlett országok munkaerőpiaci reformjait. Az USA esetében azonban jól látszik, hogy ezek a trükkök csak ideiglenesen emelik meg a profitrátát, hosszabb távon legfeljebb az esését csökkentik. A korábban jóléti rendszereket kiépítő országok adózási rendjében azonban jelentős tartalékok vannak: a profit adó- és egyéb járulékkerheinek csökkentése egy ideig hatékonyan ellensúlyozhatja a bruttó profitráta esését. Többek közt ez is fontos oka az állam visszavonulásának, az általános deregulációnak, amelyben egyébként hosszabb távon komoly veszélyek rejlenek.

A munkaerőpiacok szabályozásának változásai a magántőke mozgásszabadságának növelését szolgálják. Mivel pedig a liberalizmus alapelve szerint „az én szabadságom addig terjed, amíg a másik ember szabadsága korlátot nem szab neki”, a munkáltatók szabadságfokának törvényi növelése értelemszerűen a munkavállalók szabadságának csökkenésével jár.

Kulcsszavak: *iparstruktúra, globalizáció, transznacionális vállalat, nemzetközi munkamegosztás, fejlődő országok, fejlett országok, profitráta, munkaerőpiac*

¹⁴ World Economic and Social Survey 1999, 261. old.

IRODALOM

- Artner Annamária (2000/a). Modernizációs stratégiák az új világgazdasági helyzetben. Görögország példája. A Gazdasági Minisztérium számára készült tanulmány MTA VKI 2000 június
- Artner Annamária (2000/b). Transznacionális vállalatok a globalizálódó világban – egyes szektorális jellemzők. Háttér tanulmány a dr. Csikós-Nagy Béla által vezetett T/025055 sz. OTKA-programhoz. Augusztus
- European Economy (1999) No **69.**, Review
International Yearbook of Industrial Statistics 2000, UNIDO
- OECD (1997). *Economic Surveys*. Ireland 1997
- OECD (1998). *Economic Surveys*. Greece 1997-1998
- Survey of Current Business US Department of Commerce különböző számai
- Szöke Károly (2000). Útban a modern rabszolgaság felé? Kézfogás 2000 november., 6. old.
- Török Katalin (1999). Leltár a Munka törvénykönyvéről. Népszava, 1999. december 30.
- Török, Katalin (2000). Eredményes tárgyalás a Munka törvénykönyve ügyében. Népszava, 2000. július 26., 1 és 4. old.
- WEFA Industrial Monitor 1999–2000*. Ed.: Priscilla Rumbull & Frantz R. Price. WEFA Aprimark Company. John Wiley & Sons, Inc. New York
- World Economic and Social Survey 1999, UN
- World Investment Report 1999 és 2000, UN

